

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे संस्थापक गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे यांच्या विचारांवर स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव

प्राचार्या, डॉ.सौ. एस.डी. देशमुख

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,(कोल्हापूर)

कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, उस्मानाबाद.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,(कोल्हापूर) या शिक्षण संस्थेचे संस्थापक गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे यांच्या तत्कालीन कार्य आणि विचारांकडे तर्कशुद्ध नजर टाकल्यास आपल्याला गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे उर्फ बापुजी यांच्यावर श्री स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

१) चारित्र्य निर्मिती -

श्री स्वामी विवेकानंदांना चारित्र्य निर्मितीसाठी शिक्षण हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे ध्येय वाटते. किंबहुना चारित्र्य निर्मिती शिक्षणाचे परमोच्च ध्येय होय. त्याचप्रमाणे श्री स्वामी विवेकानंद यांनी आपल्या जीवनामध्ये ब्रम्हचर्याचे पालन करून सन्यासआश्रम धारण केला होता त्यामुळे चारित्र्य निर्मिती त्यांच्या दृष्टीने शिक्षणाचे अतिशय महत्त्वाचे ध्येय आहे, श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,(कोल्हापूर) संस्थापक गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे उर्फ बापुजी यांनी सुद्धा आपल्या विचारांमध्ये चारित्र्य निर्मिती या ध्येयाला जाणीव पूर्वक महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. स्वामी विवेकानंद नित्यसाधना करत असताना ध्यानाला महत्त्व देत असत. स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनामध्ये अतिशय खडतर परिक्षा घेणारे प्रसंग आले. त्या वेळी स्वामीजींनी ज्याप्रमाणे आपल्या धिरोदात स्वभावातून काली मातेची प्रार्थना करून निस्सीम भक्तीचा अंगीकार केला त्याचप्रमाणे बापुजींनी स्वतःच्या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये वार लावून जेवणे अशा खडतर साधनेला जवळ केले. कधी कधी आज भूक नाही असे सांगून ते अर्धपोटी उठत, शेंगा खावून आपली गुजराण करत. कधी कधी भूकेने भल्या मोठ्या सागरात भले मोठे तुफान संचारावे अशा वेळी डोळ्यातून गंगा यमूना वाहत. दारिद्र्यरूपी अंधारात चाचपडत ज्ञानरूपी दिव्याचा शोध घेत खरा विद्यार्थी ज्ञानपिपासू असेल तर प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्यात स्वतःला धन्य मानतो. स्वामी विवेकानंदांप्रमाणे बापुजी एकान्तात अध्यात्मात, समाधीत मग्न होवून आपले गाऱ्हाणे परमेश्वराला सांगत. चारित्र्य निर्मिती हे सर्वोच्च जीवनाचे किंबहुना शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे हे बापुजींच्या जीवन चरित्रामध्ये सातत्याने आढळून येते.

२) शिवज्ञानाने जीवसेवा -

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था स्थापन करण्या अगोदर बापुजी कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या

रयत शिक्षण संस्थेमध्ये कार्यरत होते. रयत शिक्षण संस्थेमध्ये काम करत असताना या ध्येयवादी माणसाला स्वस्थ बसणे अशक्य होते, मनामध्ये उच्च ध्येयवादी दृष्टीकोन ठेऊन बापुजींनी त्या अमूर्त ध्येयांना वास्तवात आणण्यासाठी स्वतः एक स्वतंत्र ध्येयवादी संस्था काढायचे ठरवले. श्री स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांप्रमाणे बापुजींना तळागळातील लोकांसाठी शिक्षण हे एकमेव उद्धारकारक हत्यार आहे, याची जाणीव होती. बापुजींनी दि.२९/१०/१९५५ रोजी सोडुर या संस्थानातून श्रीमंत महाराज छत्रपती शाहजी राजे कोल्हापूर यांना लिहिलेल्या पत्रात असा उल्लेख आहे की, "महाराष्ट्रीयन बहुजन समाजातील शिक्षण कार्याबद्दल अतिशय अनास्था आहे. म्हणून त्या समाजाला माणुसकीस मुकावे लागत आहे आणि त्या समाजाची जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात नाचकमी होत आहे, यातून सुटकेचा मार्ग म्हणून शिक्षण, साहित्य, संशोधन, विज्ञान, वाङ्मय, गायन, वादन, चित्रकला, उद्योगधंदे, कारखाने, अर्थकारण, धर्मकारण, राजकारण, या आणि इतर जीवनाच्या विविध क्षेत्रामध्ये आपल्यातील होतकरु तरुणांना वाव देवून महत्त्वकांक्षा आणि चारित्र्यसंपन्न ध्येयवाद निर्माण करण्याचा आपल्यातल्या विचारवंत माणसांनी आग्रह धरला पाहिजे. सर्व प्रगतीचे बीज शिक्षण क्षेत्रात तयार होवू शकते. या शिक्षणक्षेत्राची बैठक सुसंस्कारावर आधारलेली असली पाहिजे. शुद्ध आचार, शुद्ध विचार आणि शुद्ध उच्चार यावरच सुसंस्कारांची इमारत उभारलेली असते. सुसंस्कारयुक्त शिक्षणाने नवसमाज निर्माण करण्याचा सद्याचा युगधर्म आहे. या मागासलेल्या समाजाची नवनिर्मिती व्हायची असेल तर त्यांच्यासाठी शिक्षण संस्था स्थापन करणे गरजेचे आहे." या बापुजींच्या वरील विचारधारेमध्ये विवेकानंदांच्या विचारांची बीजे दडलेली दिसतात. "शिवज्ञानाने जीव सेवा अर्थात मानवसेवा हे श्री स्वामी विवेकानंद जीवनाचे आणि शिक्षणाचे हे शाश्वत ध्येय मानतात. विवेकानंदांनी भारत भ्रमण केले तेव्हा त्यांनी भारतातील दीन दुबळ्या, पतीत, अनाथ, अपंग लोकांचे जीवन जवळून पाहिले होते. त्यामुळे त्यांचे मन हेलावून गेले होते. दरिद्रीय जनतेच्या माध्यमातून नारायण आमची सेवा ग्रहण करू इच्छितात. त्यामध्ये आत्म बोधाच्या मुक्तीचा मार्ग दाखवला जातो. स्वामी विवेकानंद शिवज्ञानातून जीवसेवा अर्थात मानवसेवा करणारा नागरिक तयार करणे हे शिक्षणाचे शाश्वत उद्दिष्ट बापुजींनी संस्थेच्या

विस्तारतः आणि गुणवत्तेत समाविष्ट केले. बापूजींनी शिक्षण प्रसार करताना ठोस भूमिका घेतली होती "साधेपणाने पण उच्चविचारसरणीने शिक्षणाचा प्रसार करणे अत्यावश्यक आहे. सन १९६१ मध्ये गुढीपाडव्याच्या दिवशी आपल्या विद्यार्थ्यांना संस्थांमाता श्रीमती सुशीलादेवी साळुंखे यांनी जेवण दिलेले असो किंवा बोर्डिंगमधील मुलांना स्वतःच्या हाताने अंधोळ घालणे, जेवण तयार करणे, अभ्यासाची काळजी घेणे इ. गोष्टी स्वतः संस्थांमाता दीनदुबळ्यांची सेवा हाच खरा शिवज्ञानाने जीवसेवा करण्याचा अविरात प्रयत्न होता.

३) सुसंस्कार -

"ध्येयवादी शिक्षणाचा प्रसार ध्येयवादी माणसाकडूनच व्हावयास पाहिजे. ऋषी होवून शिक्षण प्रसार करता आला नाही तरी ध्येयवाद आणि चारित्र्य बाजूला ठेवता येणार नाही." हा बापूजींचा विचार होता. अर्थात त्या काळामध्ये सुसंस्कार सर्व समाजाला मिळत नव्हते आणि त्यामुळे भारतीय समाजाचे तुकडे तुकडे पडले. असा तुकडे पडलेला समाज कमकुवत होत जातो. मग त्याला ज्ञानाची ओळख राहात नाही आणि ज्ञानवादी बरोबरच कलह द्वेष, असुया यांचा नाश होत नाही ही तळमळ बापूजींची आणि विवेकानंदाची सारखीच दिसते. म्हणून बापूजींनी "ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार", या ध्येयाने प्रेरित होऊन श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेलाही याच ध्येयाचा परिसस्पर्श दिला. "ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार", या आपल्या संस्थेच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेलाही याच ध्येयाचा परिसस्पर्श दिला. विवेकानंदाच्या मते शिक्षण म्हणजे डोक्यात माहिती भरणे नव्हे, जी आचार विचाराशी एकरूप न होता मनात सतत पडलेली राहिल. तर शिक्षण म्हणजे जीवनाची घडण अर्थात मानवाचा विकास. चारित्र्य निर्मितीसाठी मानवा-मानवातील प्रेम, इतरांच्या सुख दुःखा बदल आत्मीयता, बौद्धिक विकास म्हणजे शिक्षण. तर चारित्र्य निर्मिती म्हणजेच शिक्षण ! आणि शिक्षणाचे अंतिम ध्येय सुध्दा !

४) गुरुनिष्ठा -

स्वामी विवेकानंद आपल्या गुरु बदल पराकोटीचा आदर बाळगतांना मनाचे पावित्र्य , आचार विचाराची शुद्धता, कष्ट करण्याची जिद्द, ज्ञानाची तीव्र पिपासा, आत्मसंयम, विनयशीलता व सहनशीलता हीच आदर्श विद्यार्थ्यांची गुणसंपदा होय असे निष्ठापूर्वक सांगतात. रामकृष्ण परमहंस या आपल्या गुरुबद्दलचा आदर आणि निष्ठा आपणा सर्वांनाच माहिती आहे. बापूजी आपल्या गुरुबद्दलही असाच आदर बाळगण्याचे आव्हान आपल्या विद्यार्थ्यांना करतात. सन. १९४८ ते १९५४ पर्यंत कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या संस्थेमध्ये काम करताना कर्मवीरासाठी ०१लाख १० हजार रुपयाचा निधी जमा करताना त्यातील निवळ ७० हजार निधी एकट्या बापूजींच्या वैयक्तिक आव्हानातून जमा झाला होता. ज्याचा उल्लेख "कर्मवीर

भाऊराव पाटील" या चरित्र ग्रंथात अभिमानपूर्वक केला आहे. बापूजींमध्ये मनाचे पावित्र्य, आचार विचाराची शुद्धता, कष्टकरण्याची जिद्द विनयशीलता , सहनशीलता होती म्हणूनच हे शक्य झाले. बापूजींची गुरु डॉ. आप्पा साहेब पवार यांच्या बद्दलही बापूजींना नितांत आदर होता.

५) मानवतावाद -

बापूजी साळुंखे यांच्या विचारांमध्ये ज्ञान आणि विज्ञानाबरोबर व्यक्तिला सुसंस्कार लाभले पाहिजेत हा आग्रह दिसून येतो. श्री स्वामी विवेकानंदाच्या मते, "सुसंस्कार हे शिक्षणाचे अंतिम ध्येय आहे. Man making in Education अर्थात मानव घडवते तेच खरे शिक्षण" या विवेकानंदाच्या उक्तीनुसार बापूजी आपल्या संस्थेच्या प्रार्थनेमध्ये "सत्य, शील, प्रामाणिकता, त्याग, पिळवणुकीस आळा, मानव्याचे अधिष्ठान, ईशतत्त्व दर्शन" हा Man making in Education चा संदेश लाखो विद्यार्थ्यांपर्यंत मानवतावादी प्रार्थनेतून पोहचवतात. किंबहुना शिक्षणातून सुसंस्कार हे स्वामी विवेकानंदाचे शिक्षणाचे ध्येय बापूजींनी प्रत्यक्षात उतरवले.

६) व्यक्तित्वाचा परमोच्च विकास -

स्वामी विवेकानंदाच्या विचार धारेच्या प्रभावातून बापूजींनी स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा परमोच्च विकास साध्यास प्राधान्य दिले. स्वामी विवेकानंदांना शिक्षणातून व्यक्तित्वाचा परमोच्च विकास साध्य व्हावा अशा अपेक्षा होती आणि हेच शिक्षणाचे एक प्रमुख ध्येय बापूजींना स्वस्थ बसु देत नव्हते. शैक्षणिक व सामाजिक कार्याला बापूजींना आत्मियतेने वाहून घेतले होते. रयत शिक्षण संस्थेतून दि. ३१/०५/१९५५ रोजी मुक्त झाल्या नंतर त्यांच्या उदात्त जीवित कार्याचे नवे पर्व सुरु झाले, ज्ञानमहिमा अगाध आहे. विराट विश्वात ज्ञान केंद्रे सर्वत्र विश्वाच्या उगमा पासून ज्ञान प्रकाशात तेजाळत आहेत. स्वामी विवेकानंदांना भारताची ज्ञान परंपरा अखील विश्वामध्ये प्रसारीत करण्याचा ध्यास लागला होता, तर बापूजींना भारताचीही ज्ञान परंपरा दीन दुबळ्यां पर्यंत पोहचवण्याचा ध्यास लागला होता. भारत या शब्दात काही सामावलेले आहे. "आभा म्हणजे तेज, तेज म्हणजे दीप्ती, प्रदीप्त असे ज्ञान आणि या ज्ञानात रत-अनुरक्त- आसक्त जे आहेत, अशांचे निवासस्थान म्हणजेच भारत एक सांस्कृतिक केंद्र". स्वामी विवेकानंदांना अध्यात्माच्या गौरवी वारशांतून विश्वाला भारत एक सांस्कृतिक केंद्र म्हणून जगासमोर आणण्याचा ध्यास होता. बापूजींना शिक्षण केंद्रांना सांस्कृतिक केंद्र बनवण्याचा ध्यास लागला होता. "सो असावसो पुरुषः सो हमस्मि" "तो पुरुष मीच आहे. मी कोणी शुद्र प्राणी नाही." आपणही आता स्वतंत्रपणे विधायक कार्य करुन दाखवले पाहिजे. आपली बुद्धी, आपली प्रज्ञा, आपली पृथगात्मता, स्वयंभू आहे, कोणाकडून ती उसनी घेतलेली नाही. हा आत्मविश्वास बापूजींमध्ये होता.

७) श्रेष्ठ जीवन मूल्यांचा अंगीकार -

"श्रेष्ठ जीवन मूल्यांचा अंगीकार" हे स्वामी विवेकानंदाचे उदात्तता ध्येय बापूजींनी अंगीकारले होते. बापूजी म्हणत " जीवनात उदात्तता वाढली पाहिजे. बोलण्याप्रमाणे कृती असली पाहिजे. तरच स्वतंत्र देशातील नागरिक सुसंस्कारी होतील. ज्ञान पवित्र आहे. ते माणसाने मिळविल्यानंतर माणसाचे जीवन पवित्र होईल. म्हणून ते पावित्र्याने दिले व घेतले पाहिजे. " दि. १९/१०/१९५४ रोजी कराड येथे कृष्णा नदीच्या काठावरील भगवान मुरलीधरांच्या पवित्र बापूजींनी त्यांच्या निवडक मित्रांना आणि सहकार्यांना बोलावून नविन शिक्षण संस्था स्थापन करून तिला पूर्णपणे वाहून घेण्याबद्दल शपथा घेतल्या " तद्विद्वि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" हे वृत्त सर्वांनी अंगीकारले. दि. ०१ नोव्हेंबर १९५४ रोजी तासगांव तालुक्यातील तुरीची या गावी एका सभेत संस्थेचे सर्व सभासद उपस्थित होते. या सभेमध्ये रामानंद भारती यांनी आपल्या पहिल्या शाळेला स्वामी विवेकानंदाचे नाव द्यावे. असे सुचवले होते. त्यावेळी बापूजींनी आपल्या शिक्षण संस्थेचे नाव स्वामी विवेकानंद हे असावे असे सुचविले. यावर सर्वांनी टाळया वाजवून आनंद व्यक्त केला होता. एका जागतिक कीर्तीच्या महान तत्ववेत्त्याचे प्रखर, राष्ट्राभिमानी असलेल्या हिंदू संन्याशाचे, महाराष्ट्रात शिक्षण रुपाने स्मारक झाले. स्वामी विवेकानंदाची भिस्त शिक्षणावर होती. शिक्षण देशाचा विकास साधू शकेल आणि देशातील अगदीच सामान्य असलेल्या लोकांना आर्थिक सामाजिक उन्नतीचा मार्ग दाखवू शकेल अशी त्यांची धारणा होती. दि. ०६/०६/१९५५ रोजी श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या संस्कृती केंद्राचा शुभारंभ झाला. याच दिवशी बापूजी आणि त्यांचे सहकार्यांनी कोल्हापूर, तासगांव, चाफळ, तारळे, आणि उंडाळे या पाच ठिकाणी माध्यमिक विद्यालये सुरु केली. त्याच प्रमाणे कराड येथे एक महिलांसाठी अध्यापक विद्यालय आणि कोल्हापूर व चाफळ येथे विद्यार्थी वसतीगृह अशी आघाडी संस्थेने सुरुवातीलाच घेतली .

८) परंपरागत अनुभवांचे व संस्कृतीचे संक्रमण -

"परंपरागत अनुभवांचे व संस्कृतीचे संक्रमण" हे स्वामी विवेकानंदांनी सांगितलेले शिक्षणाचे ध्येय श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या प्रत्येक शाखेमधून संस्कारीत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळेच गोविंद ज्ञानोबा साळुंखे हे नाव त्याग, शुचिता, पवित्रता, निरपेक्ष सेवा, अन्याया विरोधी झगळयाची सत्याग्रही प्रवृत्ती, अखील मानव जातीवर अलोट प्रेम करण्याची अलौकिक शक्ती, साधी राहणी आणि उच्च विचार आचार सरणी, ह्या मूल्यांशी जोडलेले आहे. बापूजींची पितृतूल्य गुरु डॉ. पवार यांना सोंडूर च्या घोरपडे राज घराण्याचा इतिहास लिहायचा होता. तेव्हा इ.स. १९४० मध्ये डॉ. पवार यांनी ही जबाबदारी बापूजींवर सोपवली . बापूजींची अध्यात्मिक बैठक ही अतिशय उत्कट असल्यामुळे हे काम त्यांनी अतिशय मनलावून पूर्ण केले. त्यासाठी सोंडूरचे महाराज यशवंतराव घोरपडे यांनी बापूजींची मुक्त कंठाने

प्रशंसा केली. विवेकानंदांच्या "एकदा अध्यापन करणे म्हणजे दोनदा अध्ययन करणे होय". या उक्ती प्रमाणे बापूजी स्वतः अध्ययन करत करत घोरपडे यांच्या युवराजांना अध्यापनाचे काम करत. स्वामी विवेकानंदांच्या पेहरावा प्रमाणे बापूजी युराजांना शिकवण्याच्या वेळी धोतर शर्ट, बंद गळयाचा कोट, डोक्यावर गुलाबी अथवा भगव्या रंगाचा फेटा बांधत. वास्तविक बापूजींचा नंतरचा पेहराव म्हणजे जाडे भरडे सफेद धोतर, डोक्यावर सफेद खादीची टोपी असा होता. राजाराम महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत असताना बापूजी, म. गांधी, स्वामी रामकृष्णपरमहंस, स्वामी विवेकानंद, छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती शाहूमहाराज इ. थोर युगपुरुषांच्या जीवन चरित्रांचा आणि विचार प्रणालीचा अभ्यास करत.

९) अध्यात्मिक उन्नती -

श्री स्वामी विवेकानंद कोलकोतत्याला प्रेसीडेंन्सी कॉलेज मध्ये सन. १९८० मध्ये शिकत असताना प्रेसीडेंन्सी कॉलेजचे प्राचार्य रेव्हंड हेस्टी आपले शिष्य नरेंद्रविषयी अभिमानाने म्हणतात, "Narendra is really a genius, I have travelled far and wide but I have never yet come across a lad of his talents and possibilities, even in German Universities, among philosophical students." अशा असामान्य अध्यात्मिक विवेकानंदांना कर्मयोगी रामकृष्ण परमहंस यांचा दिव्यत्वाचा स्पर्श झाला होता. जीवाशीवाच्या मिलनाची ओढ लागलेल्या व संन्याशी जीवन जगण्याचे बुद्धिपुरस्पर रीत्या मान्य केलेल्या स्वामी विवेकानंदांनी संन्याशी कोणाला म्हणावे याबद्दल बोस्टन येथील एका भाषणात म्हणले आहे, " ज्या एका विशिष्ट अवस्थेत मनुष्य जन्माला आलेला असतो त्या अवस्थेसंबंधीची त्याची कर्तव्ये व त्याच्या जबाबदाऱ्या जेव्हा त्याने पार पाडलेल्या असतात, तेव्हा तो शाश्वत सत्य शोधत असतो. बापूजी लहान असताना मित्राबरोबर एका डोंगरावरती एका महाराजांना भेटायला गेले होते. त्या महाराजांना पाहताच बापूजींच्या मनात विखती निर्माण झाली. सांगली जिल्हा गीता पठण स्पर्धेत त्यांचा पहिला क्रमांक आला होता. सत्य नारायणाची पोथी त्यांना मुखोद्गत होती. दशावतार या ग्रंथाची ते २१ पारायण श्रावण महिन्यात करत असत.

१०) कर्मयोगी -

श्री स्वामी विवेकानंदांनी कर्मयोगाचा सिद्धांत सांगताना कर्मातील अनासक्ती हेच महत्त्वाचे सूत्र सांगितले. बापूजींना कर्म हाच धर्म किंवा शिक्षणसेवा हाच कर्म, हाच धर्म ! बापूजींनी शालेय वयामध्ये श्री राम समाज सेवा मंडळ स्थापन करून त्याचे अध्यक्ष पद सांभाळत असताना इस्लामपूर येथे पंधरा प्राथमिक शाळा सुरु केल्या होत्या. सन. १९४२ मध्ये ०८ ऑगस्टला चलेजावचा इशारा महात्मा गांधींनी दिल्यानंतर स्वातंत्र्य समरात क्रांती लढ्यात भाग घेवून भूमिगत असताना ही अगदी निर्भयपणे सभा घेत असत. याच काळामध्ये त्यांना स्वतः मधील अभयाचा दृष्टांत झाला होता

म्हणून त्याकाळात जन्म झालेल्या मुलांचे नाव अभय ठेवले. बापूजींनी सातारा जिल्हा विद्यार्थी कॉंग्रेस परिषदेचे ही स्वातंत्र्य लढयात काम केले होते. स्वामी विवेकानंदाच्या कर्मयोगाचा जसा प्रभाव बापूजींवर होता, तसाच ध्यान धारणेचा ही प्रभाव त्यांच्यावर होता. तात्विक मतभेद बापूजी एकदा सातारा येथील एका मंदिरात जवळच्या गुहेमध्ये १५ दिवस ध्यानस्थ बसले होते. या १५ दिवसांमध्ये दररोज एक खारीक खाऊन त्यांनी आपला वेळ ध्यान, साधना, चिंतन, मनन, अशा विरक्तीमध्ये घालवला होता. विवेकानंदाचा समाधीचा ही तर एक पायवाटच होती !

११) समारोप -

अशा प्रकारे श्री स्वामी विवेकानंदाच्या संपूर्ण विचारसरणीचा श्री बापूजी साळुंखे यांच्या जीवनावर आणि कार्यावर कमालीचा प्रभाव होता. श्री स्वामी विवेकानंदांचे चारित्र्यनिर्मिती, शिवज्ञानाने जीवसेवा, संस्कार, गुरुनिष्ठा, मानवतावाद, व्यक्तित्वाचा परमोच्च विकास, श्रेष्ठ जीवन मूल्यांचा अंगीकार, परंपरागत अनुभवांचे व संस्कृतीचे संक्रमण, अध्यात्मिक उन्नती आणि कर्मयोगी ही सर्व जीवनमूल्ये यांनी संपूर्ण आयुष्यभर अंगीकारली आणि या मूल्यांच्या स्व प्रकाशात त्यांनी जीवनाच्या अंतापर्यंत मानवी विकास केला.

संदर्भ -

१. सुर्वे, गजानन (१९८१): डॉ. बापूजी. व्यक्ती आणि कार्य, कोल्हापूर, शि.म.बापूजी साळुंखे षष्टयब्दपूर्ती समिती प्रकाशन.
२. साळुंखे, शरद, पत्रात भेटणारे बापूजी, कोल्हापूर, ,कार्याध्यक्ष प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था.
३. भोसले, शिल्पा. सर्मापिता, (जुन २०१४): कोल्हापूर, कार्याध्यक्ष प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था.
४. महामने, ल.बा. (१९९७): शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे, तरडगाव (ता. फलटण जि. सातारा) विद्या-प्रितम प्रकाशन.
५. गायकवाड, एन.जी. (२०१५): ऐसी कळवळयाची जाती: विलासपूर पो. खिंडवाडी, पो ता.जि. सातारा, सृजन प्रकाशन.
६. पवार, ना.ग. (१९९१): उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षणतज्ञ: पुणे, नुतन प्रकाशन.
७. स्वामी, विवेकानंद. (२०००): कर्मयोग, नागपूर, अध्यक्ष रामकृष्ण मठ धंतोली.
८. वाशीकर, शं.श्री. (१९८१): चार शिक्षण तज्ञ, पुणे, नुतन प्रकाशन.
९. स्वामी, विवेकानंद. (२०००): उच्चजीवनाची साधना: पुणे, अध्यक्ष रामकृष्ण मठ धंतोली.
१०. भगत, रा.तू. (१९७८): स्वामी विवेकानंद ते विनोबा: पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
११. Biswas, A. and Agrwal J.C. Seven India Education.

